

Az iszlám hatása a hip-hop kultúrára

STOMFAI MÁRK

Az 1970-es évek közepén megjelenő hip-hop jellemzően városi (szub)kultúra,¹ melynek mondanivalója eredetileg az afroamerikai közösség problémáira épült, mára természetesen ez megváltozott. A vallás, tágabb értelemben pedig a hit már a kezdetektől fogva jelen volt a hip-hopban, áthatotta annak minden elemét.² Az iszlám több értelmezése-irányzata is hatott a hip-hopra, nevezetesen az „ötszázalékosok”, az Iszlám Nemzete és a szunnita iszlám.

Az afroamerikaiak esetében a muszlim identitás és a kultúra megítélése jelenleg is átalakulóban van, hiszen korábban egyértelműen a többségi kultúra elutasítása játszott náluk a legfontosabb szerepet, mostanra azonban úgymond „nyitottabbak” lettek.³ Az identitáskeresés a hip-hop kultúrában is tetten érhető, hiszen láthatunk majd szélsőséges megnyilvánulásokat; illetve a vallásos mondanivalóra szorítókozó, a mindennapi élet problémáitól tisztes távolságot tartó attitűdöket is megismerhetünk. A téma minél jobb megismerése, illetve állításaim alátámasztása érdekében szó szerint idézek az egyes előadók szövegeiből.

Az afroamerikai közösséghez köthető, azon belül az iszlám egy sajátos értelmezését meghonosító Iszlám Nemzete és a(z) Amerikai Egyesült Államokban a bevándorlók miatt megjelenő szunnita iszlám amerikai történetének bemutatására e helyen nincs lehetőség, illetve történetük többé-kevésbé közismertnek tekinthető.⁴ A kevéssé ismert ötszázalékosok viszont rövid bemutatásra szorulnak. Az ötszázalékosok Az Iszlám Nemzetéből váltak ki 1963-ban, Clarence Edward Smith (Clarence 13X) vezetésével. Nevüket az Iszlám Nemzetének azon tanításából vették, miszerint az emberiség három részre osztható: 85% a „tudatlanok” (szó szerint: süketek, vakok, ostobák), 10% a másik 85% kizsákmányolója hamis vallások által, illetve a maradék 5%, aki az igaz vallást gyakorolja, elveti a 10% hamis tanításait és „öntudatot” ad a 85%-nak (akik azonban soha nem ismerik meg az igaz

---

¹ Noha jelen írás jellemzően csak a dalszövegek mondanivalójára koncentrálok, a hip-hop sokkal több, mint pusztán zenei irányzat. Történeti áttekintését és a hip-hop kultúra elemeit lásd: PRICE III, Emmett G.: *Hip-Hop Culture*. Denver: ABC-CLIO, 2006. 1–43.

² Uo. 53.

³ HERMANSEN, Marcia: Cultural Words/Cultural Wars: Contemporary American Muslim Perspectives on the Role of Culture. *Journal of Islamic Law and Culture*, 11. évf. (2009), 3. sz. 193.

⁴ Magyar nyelven elsősorban: ROSTOVÁNYI Zsolt: *Az iszlám világ és a Nyugat. Interpretációk összecsapása, avagy a kölcsönös fenyegetettség mítosza és valósága*. Budapest: Corvina Kiadó, 2004. Ezen kívül a téma iránt érdeklődők számára jó kiindulási pontot jelenthetnek a következő angol nyelvű munkák: CESARI, Jocelyne: *When Islam and Democracy Meet: Muslims in Europe and the United States*. New York: Palgrave Macmillan, 2004.; CURTIS IV, Edward E. (ed.): *Encyclopedia of Muslim-American History*. New York: Facts on File, 2010.; CURTIS IV, Edward E.: *Islam in Black America: Identity, Liberation, and Difference in African-American Islamic Thought*. New York: State University of New York Press, 2002.; CURTIS IV, Edward E.: *Muslims in America. A Short History*. New York: Oxford University Press, 2009.; SMITH, Jane I.: *Islam in America*. New York: Columbia University Press, 1999.

vallást!).⁵ Fontos megjegyezni, hogy nem csak mint vallásra, hanem életformaként is tekintenek magukra. Az pedig nem meglepő, hogy az ortodox muszlimok etetneknek tartják őket, sőt meglehetősen élesen szemben állnak velük.⁶

Az 1980-as években bekövetkező dezindusztrializáció, a gazdasági nehézségek, a városrehabilitáció⁷ káros hatásai⁸ és a polgárjogi mozgalom elvetése jelentette az afroamerikaiak számára a legnagyobb problémákat.⁹ Az afroamerikaiaknak szüksége volt valamilyen identitásra, és ezt az iszlám sok esetben megadta nekik. Utóbbiban rejlett korábban az Iszlám Nemzete sikere, azaz hogy nem csak vallási, hanem politikai és kulturális értelemben is alternatívát tudott nyújtani az afroamerikaiak számára az 1950-es, 1960-as években a fehér többséggel szemben.¹⁰ Mivel a hip-hop eredendően az afroamerikai közösség kultúrája, ennek valamilyen identitásra való igénye természetesen megjelenik a hip-hopban is. Ezt az igényt pedig sok esetben itt is az iszlám elégítette ki.¹¹

Rakim Allah, a nagy hatású Eric B. & Rakim nevű formáció MC-je emelte be az iszlámot igazán a hip-hop tematikájába az 1980-as évek közepén. Rakim hithű ötszázalékosként egész pályafutása során (szólókarrierje során is) rendszeresen átszötte szövegeit vallásának szimbolikájával, különös tekintettel az ötszázalékosok számmisztikájára.¹² Rakim többször hangsúlyozza, hogy igazi identitása „afro-ázsiai muszlim” és nem amerikai („...*I'm the Asian / Reaching for the city of Mecca, visit Medina / Visions of Neffertiti then I seen a / Mind keeps traveling, I'll be back after / I stop and think about the brothers and sisters in Africa*”¹³), ezáltal Allah az egyetlen, akit tulajdonképpen „felsőbb hatalomként”¹⁴ elismer.¹⁵

⁵ Rövid áttekintést ad: CURTIS: *Encyclopedia...* i. m. 201–205.

⁶ Az ötszázalékosok pl. nem a leghízalgóbban nyilatkoztak a Koránról („nem egy mestermű”). MARABLE, Manning – AIDI, Hishaam D. (eds.): *Black Routes to Islam*. New York: Palgrave Macmillan, 2009. 293.

⁷ A II. világháborút követően (1949-től) a nagyobb amerikai városokban a gazdasági élet központjához kapcsolódó, jellemzően kisebbségek által lakott városrészeket lerombolták és modernebb épületekkel, illetve szolgáltatásokkal helyettesítették azokat. A folyamat körülbelül az 1960-as évek végéig tartott. A folyamatot a végére már erőteljes kritikák érték, mert a szegény rétegek helyzetén lényegében nem javított, hanem csak elköltöztette őket. AGNEW, Jean-Christophe – ROSENZWEIG, Roy: *A Companion to post-1945 America*. Malden: Blackwell Publishing, 2002. 24–27.

⁸ Magas munkanélküliség, alkoholizmus, a kábítószeresek egyre terjedő használata, növekvő bűnözés. CIMENT, James: *Atlas of African American History*. New York: Facts on File, 2007. 180.

⁹ HALTTUNEN, Karen (ed.): *A Companion to American Cultural History*. Malden: Blackwell Publishing, 2008. 273.

¹⁰ ROSTOVÁNYI: i. m. 359.

¹¹ HESS, Mickey (ed.): *Icons of Hip-Hop. An Encyclopedia of Movement, Music, and Culture, vol. I*. Westport: Greenwood Press, 2007. 149–150.

¹² Uo. 143–144.

¹³ Eric B. & Rakim „*In the Ghetto*” című dala 1990-es „*Let the Rhythm Hit 'Em*” című albumukról. <http://rapgenius.com/Eric-b-and-rakim-in-the-ghetto-lyrics> (letöltve: 2012. VI. 19.)

¹⁴ Lásd mindenekelőtt a „*Casualties of War*” című dalt Eric B. & Rakim 1992-es, „*Don't Sweat the Technique*” című albumáról: „*Go to the army, be all you can be / Another dead soldier? Hell no, not me / So I start letting of ammunition in every direction / Allah is my only protection / But wait a minute, Saddam Hussein prays the same / And this is Asia, from where I came.*” <http://www.lyricstime.com/eric-b-rakim-casualties-of-war-lyrics.html> (letöltve: 2012. VI. 19.)

Azonban a Public Enemy volt az, mely az 1980-as évek végén, és az 1990-es évek elején a legnagyobb visszhangot kiváltva kombinálta az iszlámot és az afroamerikai történelmet, problémákat zenéjében. A Public Enemy tagjai közül többen is az Iszlám Nemzetéhez tartoztak-tartoznak, így a szövegíró, Chuck D is. A reaganizmus idején megint előtérbe kerültek a politikai viták és az etnikai többség–kisebbség közötti viszályok.¹⁶ Többek között ezekre reagálva szövegeik rengeteg utalást tartalmaznak az afroamerikaiak hőseire, így Malcolm X-re, Rosa Parksra, Martin Luther Kingre vagy Nelson Mandelára.¹⁷ Emellett kiálltak az 1980-as években antiszemitizmussal vádolt Louis Farrakhan, illetve Jesse Jackson mellett.¹⁸

A Public Enemy egyik központi témáját az afroamerikaiakat foglalkoztató problémák képezték: az oktatás, a börtönök, a médiában róluk kialakult (kialakított) negatív kép és általánosságban a média. Chuck D, és egy másik tag, Flavor Flav kijelentették, hogy muszlimként felelősséget éreznek azért, hogy példát mutassanak a gettóban élő afroamerikaiak számára.¹⁹ Az Iszlám Nemzetéhez való kötődés is tetten érhető szövegeikben, különösképpen a „*Party for Your Right to Fight*”-ban, melyben a feketék felsőbbrendűségéről rappelnek („...*the original Black Asiatic man / Cream of the earth / and was here first*”).²⁰ A Public Enemy honlapján egyébként Chuck D időről-időre, blogszerűen megosztja gondolatait az aktuális problémákról, az éppen aktuális kormányt – Obamát is – kritizálva, illetve az Iszlám Nemzete mellett kiállva.²¹

1991-től azonban a Public Enemy gyorsan veszített népszerűségéből, mert megjelent a „gengszter rap” (amelyre egyébként hatott Malcolm X²² személye, de erről később), mely

¹⁵ Rakim rendszeresen kritizálja az amerikai politikát, pl. a II. Öböl-háború idején. Rakim muszlim témájú és USA-kritikus szövegeinek elemzését lásd: BASU, Dipannita – LEMELLE, Sidney J. (eds.): *The Vinyl Ain't Final. Hip-Hop and the Globalization of Black Popular Culture*. Ann Arbor: Pluto Press, 2006. 108–110.

¹⁶ WATKINS, S. Craig: *Hip-Hop Matters. Politics, Pop Culture, and the Struggle for the Soul of a Movement*. Boston: Beacon Press, 2005. 115.

¹⁷ A „*Louder than a Bomb*” c. dalban (legsikeresebb albumukról, az 1988-as „*It Takes a Nation of Millions to Hold Us Back*”-ről) többek között azt is állítva, hogy Malcolm X-et és Kinget a CIA ölette meg: „*Your CIA, you see I ain't kiddin' / Both King and X they got ridda both / A story untold, true, but unknown.*” <http://www.publicenemy.com/index.php?page=page5&item=9&num=46> (letöltve: 2012. II. 11.)

¹⁸ Aztán magát a Public Enemyt is érik ilyen vádak. Az afroamerikai muszlimok időről-időre tesznek „határesetnek” számító megjegyzéseket, ennek egyik okát Louis Farrakhan, az Iszlám Nemzete jelenlegi vezetője fogalmazta meg, miszerint a zsidók részt vettek a „fekete-afrikai holokausztban”, azaz a rabszolga-kereskedelemben. Emellett a közel-keleti helyzet is befolyásolja az afroamerikaiak gondolkodását, lévén ők inkább muszlim hittársaikkal szimpatizálnak. HESS: *i. m. vol. I.*, 179–180.; THE HISTORICAL RESEARCH DEPARTMENT OF THE NATION OF ISLAM: *The Secret Relationship between Blacks and Jews, vol. 1*. Boston: The Nation of Islam, 1991. 7–8.

¹⁹ CURTIS: *Encyclopedia...* i. m. 244–245.

²⁰ Ez is az „*It Takes...*”-ről. <http://www.publicenemy.com/index.php?page=page5&item=9&num=55> (letöltve: 2012. II. 11.)

²¹ Chuck D gondolataihoz lásd: <http://www.publicenemy.com/index.php?page=page3> (letöltve: 2012. II. 11.)

²² Lásd magyar nyelven is olvasható önéletrajzát: Malcolm X: *Önéletrajz*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1969. Illetve (többek között): RUMMEL, Jack: *Malcolm X. Militant Black Leader*. Philadelphia: Chelsea House Publishers, 2005.

az afroamerikai fiatalok szerint jobban érzékelteti mindennapos problémáikat (drogok, utcai erőszak stb.), mint a nagyobb volumenű kérdésekre összpontosító Public Enemy.

A szunnita előadók közül a legismertebb Mos Def (született Dante Smith, előadóként főként az 1990-es végén volt aktív, azóta inkább színészkedik). Szövegeiben rendszeresek az „afrocentrikus” megnyilvánulások²³ (például a Busta Rhymesszal készített „*Do it Now*” című dalban: „*Say it loud / Black and Proud*”²⁴), albumait pedig többször a muszlim identitásának kihangsúlyozásával kezdi. A zenélés és színészkedés mellett rendkívül aktív politikai aktivista is, rendszeresen erőteljes társadalomkritikát fogalmaz meg, illetve 9/11 óta ellenzi a terror elleni háborút is. Producerként részt vett a Hip-Hop for Respect Foundation 2000-es, több ismert előadót tömörítő projektjében, mely a rendőri erőszak elleni küzdelemhez gyűjtött pénzt.²⁵ Véleménye szerint mint muszlimnak az erőszak ellen minden lehetséges fórumon fel kell szólalnia.

Noha a politikai hip-hop fokozatosan háttérbe szorult az 1990-es években, teljesen nem tűnt el, hiszen 9/11-re valamilyen reakciót adni kellett. Ezek közül egyet emelek ki. A korábbi Iszlám Nemzete-tag, Paris (született Oscar Jackson) munkásságát. Nevezett úriember már 1992-ben felhívta magára a kormány figyelmét „*Bush Killa*” c. dalával, melyben egyrészt George H. W. Bush amerikai elnök megöléséről fantáziál, másrészt elítéli a II. Öböl-háborút („*Yeah, tolerance is gettin' thinner / Cause Iraq never called me a nigger*”).²⁶ Legfontosabb munkája azonban a 2007-es „*Sonic Jihad*” c. album.

Paris hitvallása szerint a „radikális” és „elkötelezett” művészetnek fel kell hívnia a közönség figyelmét arra, hogy a valóságnak több olvasata van, viszont a művész olvasata is csak egy ezek közül.²⁷ Paris célja a zenén keresztül küzdeni az afroamerikaiakat, különösen pedig a muszlimokat ért különféle támadások ellen. Az album címében szerepel a „dzsihád” szó. A „dzsihád”²⁸ az egyik leginkább félremagyarázott, iszlámmal kapcsolatos fogalom. Paris ezt a „dzsihád” a nőgyűlölet, az értelmetlen erőszak és az afroamerikaiakat érintő drogproblémák ellen folytatja.²⁹

A „*Sonic Jihad*” témája röviden az USA (meglehetősen éles) kritikája. A terrorizmus elleni háború, az amerikai kisebbségekkel való bánásmód (különös tekintettel az

²³ Két fontos példaképe Malcolm X és Kwame Nkrumah volt ghánai elnök, a pánafrikanizmus egyik szószólója. BASU – LEMELLE: i. m. 111–112.

²⁴ Az 1999-es „*Black on Both Sides*” című albumáról. <http://www.azlyrics.com/lyrics/mosdef/doitnow.html> (letöltve: 2012. VI. 19.)

²⁵ PRICE: i. m. 66.

²⁶ A „*Sleeping with the Enemy*” c. albumról. <http://www.sjoki.uta.fi/~tejpla/paris/bushkill.html> (letöltve: 2012. VI. 19.)

²⁷ KHAN, Katy: 'Sonic Jihad': Black Popular Music and the Renegotiation of Muslim Identities in post 9/11. *Muziki*, 4. évf. (2007), 2. sz. 203.

²⁸ A dzsihád, melyet olykor az iszlám „hatodik pillérének” is neveznek, nem egyenlő a szent háborúval. A hitetlenek elleni fegyveres harc csak a szó egyik jelentésárnyalata, emellett jelenthet „küzdelmet valakinek a gonosz hajlandóságai ellen vagy az iszlámért és az ummáért végzett erőfeszítést, így például kísérletet tenni a hitetlenek megtérítésére vagy munkálkodni a muszlim társadalom jobbítására”. SIMON Róbert: *Iszlám kulturális lexikon*. Budapest: Corvina Kiadó, 2009. 384.

²⁹ KHAN: i. m. 203.

afroamerikai közösség problémáinak figyelembe-nem-vételére), a média³⁰, az elharapódzó materializmus mind-mind Paris céltábláját képezik.³¹ Emellett nyíltan megvádolja az amerikai kormányt, hogy annak ellenére, hogy a muszlimokat vádolják 9/11 miatt, azt ők maguk szervezték meg.³² Ehhez annyi személyes véleményt talán érdemes hozzátenni, hogy bizonyítékok nélkül az amerikai kormányt vádolni ugyanolyan veszélyes, mint a másik oldal részéről az összes muszlimot terroristának és az iszlámot az erőszak hirdetőjének tartani.

Mint már említettem, vannak olyan előadók, akik teljesen elválasztják a politikát az iszlám hittől és identitásukban ez a motívum a domináns. Közülük a legnépszerűbb-legismertebb az 1990-es évek óta működő szunnita formáció, a Native Deen. Mivel egyes muszlimok vallási tabunak tartanak bizonyos hangszereket (a szélsőségesek az összest), így kizárólag ütőhangszerekkel dolgoznak.³³ Zenéjükből minden, nem vallásos mondanivalóval rendelkező témát kizártak, ezáltal egy minden muszlim számára pozitív vallásos üzenetet közvetítenek.³⁴ Meglehetősen sikeresek³⁵, olyannyira, hogy erre még az USA kormánya is felfigyelt. A 2000-es évek közepe óta az USA kormánya a „kulturális diplomácia” részeként a hip-hopot használja önmaga népszerűsítésére a Közel-Keleten. Az állam szervezésében és szponzorálásával hip-hop előadók – köztük muszlimok, mint például a Native Deen – a Közel-Keletre utaznak, ahol amellet, hogy koncerteket adnak, elmondják, hogy az USA-ban szabad vallásgyakorlat van, kihangsúlyozzák az iszlám szerepét a hip-hop kialakulásában és megpróbálják lerombolni az USA-ról kialakult negatív képzeteket.³⁶

Mint utaltam rá korábban, Malcolm X személye bekerült a kultúrába, így a zenébe is. A Public Enemy és Mos Def kapcsán már láthattuk ezt. Malcolm X-t azonban a gengszter rap is felhasználta mondanivalójának nyomtatékosítására az 1990-es évek első felében. Személyének azonban nem muszlim, hanem sokkal inkább az afroamerikai oldalát hangsúlyozták ki. Malcolm X a gengszter rap nőgyűlölő, homofób és afroamerikai

³⁰ Különös tekintettel a „*Sheep to the Slaughter*” c. dalra, melyben rengeteg, konzervatívnak tartott médiaszereplőt (pl. Rush Limbaugh), médiatényezőt (pl. Fox News) és politikust kritizál: „*I don't need this seedy media, they only annoy.*” http://www.guerrillafunk.com/paris/sonic_jihad/sheep_to_the_slaughter.html (letöltve: 2012. III. 31.)

³¹ KHAN: i. m. 203–206.

³² A „*What Would You Do?*” c. dalban, melyben egyébként is a legerőteljesebb G. W. Bush kritikája. Például: „*Just a way to keep ya scary so you think you need 'em / Praisin' Bush while that killer take away ya freedom.*” http://www.guerrillafunk.com/paris/sonic_jihad/whatwouldyoudo.html (letöltve: 2012. III. 31.)

³³ CURTIS: *Encyclopedia...* i. m. 426.

³⁴ Lásd például a „*M-U-S-L-I-M*” c. dal első sorait (a 2007-es „*Not Afraid to Stand Alone*” c. albumról): „*One billion strong, all year long / Prayers to Allah even in Hong Kong / Can never be wrong if we read the Qur'an / Cause it's never been changes since day one*”, illetve ugyanezen dalból: „*So always be proud, you can say it out loud / I am proud to be down with the muslim crowd.*” <http://nativedeen.com/2011/more/lyrics/> (letöltve: 2012. VI. 19.)

³⁵ A hittel kapcsolatos (pop)zene általában véve is népszerű, lásd pl. a mormon Woven Handet. Itt Huntingtonra lehet hivatkozni, aki szerint a keresztény amerikaiak között általános valamilyen hitbéli kötődés. HUNTINGTON, Samuel P.: *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2005. 137–169.

³⁶ Erről bővebben lásd: AIDI, Hishaam D.: *The Grand (Hip-Hop) Chessboard. Race, Rap and Raison d'État*. *Middle East Report*, 2011. ősz, 36–39.

különállást hirdető „értékrendjének” részeként szerepel.³⁷ A legerősebb vonás természetesen az afroamerikai büszkeséget, különállást hirdető mondanivaló.³⁸ Ez különösen nagy hatást gyakorol az afroamerikai fiatalokra. Michael Dyson szavaival élve az, hogy Malcolm X az 1990-es években központi témává vált a gengszter rapben, annak köszönhető, hogy az afroamerikaiak továbbra is keresnek egy stabil és büszkeséggel teli identitást.³⁹

Láthattuk tehát, hogy a hip-hop kultúra résztvevői, ha nem is teljesen elutasítók, de legalábbis teljesen még nem békéltek meg a többségi kultúrával, szélesebb értelemben pedig a többségi társadalommal és az USA-val sem (különösen a Public Enemy és Paris). A Native Deen és a hozzá hasonlóak pedig szinte felülemelkednek ezen a problémán és saját iszlám hitük gyakorlására és propagálására koncentrálnak. Ezek azonban csak kiragadott, nagyobb tendenciák részét képező példák voltak, ezeken kívül nagyon sok mindenről lehetne még beszélni.⁴⁰ A kultúra, ezen belül is a zene véleményformáló tényező, főleg a fiatalok körében⁴¹, illetve, mint láthattuk az identitás kifejezésének és terjesztésének egyik fontos eszköze és fóruma.

³⁷ MARABLE – AIDI: i. m. 301–303.

³⁸ Például Tupac Shakur „*Blasphemy*” c. dala az 1996-ban (már halála után) „*The Don Killuminati – The 7 Day Theory*” c. albumáról: „*Should we cry, when the Pope die, my request / we should cry if they cried when we buried Malcolm X.*” <http://www.azlyrics.com/lyrics/2pac/blasphemy.html> (letöltve: 2012. VI. 19.)

³⁹ Erről bővebben lásd: DYSON, Michael Eric: *Making Malcolm. The Myth and Meaning of Malcolm X*. New York: Oxford University Press, 1996. 79–106.

⁴⁰ További muszlim hip-hop előadókhoz lásd az alábbi, rendkívül informatív honlapot: <http://www.muslimhiphop.com/> (letöltve: 2011. II. 10.)

⁴¹ Ennek vizsgálata azonban már kevésbé a történettudomány, sokkal inkább a szociológia, szociálpszichológia stb. tárgykörébe tartozik. Az effajta vizsgálatok eredményét azonban a történettudomány is beépítheti a maga tárgykörébe.